

Received 10.08.2023	Research Article	JOTS
Accepted 17.08.2023		7/2
Published 05.09.2023		2023: 293-328

Tarihî Türk Dillerinde ‘Sakal’ Kavramı ve Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Concept and Etymology of ‘Beard’ in Historical Turkic Languages

Sümeýra ALAN*

Erzurum Technical University (Erzurum/Turkey)

E-mail: sumeyra.alan@erzurum.edu.tr

Throughout history, various societies, both predating and following the rise of Islam, have ascribed diverse meanings to the beard. While the significance of the beard may hold little weight in certain societies, it occupies a prominent position in others. The beard has functioned as an emblem of status and has been employed as a means of punishment or reward, with its attributes such as shape, color, length, fullness, and sparsity playing a role. To the extent that in specific epochs, edicts concerning beards were issued, underscoring the significance of a young man’s beard growth date and meticulously noting such occurrences. In works like the *Bāburnāma*, even the date of a young man’s first beard shaving was meticulously recorded. The article is organized into five sections. The first section furnishes insights into the ‘etymology of the term’ and presents three distinct perspectives. Following the requisite etymological elucidations, our viewpoint on the word’s origin is presented as the third proposed etymology. Subsequently, the exploration delves into ‘beards’, ‘varieties of beards’, ‘verbal expressions involving beards’, and ultimately ‘idioms and proverbs linked to beards’. The quotations gleaned from these works are translated into contemporary Turkish and provided under their respective categories.

Key Words: historical Turkic languages, beard concept, saqal, etymology.

* ORCID ID: 0000-0002-4406-2022.

Giriş

İslamiyet'in kabul edilmesinden önceki dönemlerde Türklerin sakallarını kestikleri ancak bıyıklarını muhafaza ettikleri görülmektedir (Ögel, 1978: V/305). Çinliler ve Moğolların sakallarının seyrek ve az olması nedeniyle sakallarını uzatabilenler yahut güzel bir sakala sahip olanlar da sakalını korumaya ve özen gösterirlerdi. Çünkü gür bir sakala sahip olmak yaşlı yahut statü sahibi olan Moğollar için bir üstünlük göstergesiydi. Hatta aldıkları unvanlarda dahi bu durumun etkisi görülmekteydi.

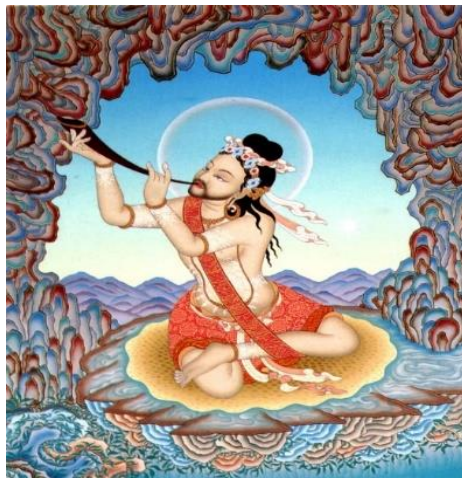
Şekil 1 Yelü Chucai (URL-2)

Bu duruma verilebilecek örneklerden biri Kitan kökenli Çinli devlet adamı, Cengiz Han ve oğlu Ögeday'ın danışmanı olan ve yandaki resimde görülen Yelü Chucai'dir. (Çince 耶律楚材 *Yēlǔ Chǔcái*; Moğolca *Urtu Saqal* 'Uzunsakal', Çince karakterlerle yazımı 吾圖撒合里) (URL-1).

Yine Çinliler arasında en büyük cezanın, birinin saçlarını dibinden kesmek olduğu bir Osmanlı bürokratinin seyahat notlarında şu şekilde yer almaktadır:

“Çinliler, Müslüman olsun, gayri Müslim olsun sakallarını, bıyıklarını, üç parmak genişliğinde de başlarının etrafını üç günden bir tıraş ettirirler. Tepelerinde kalan saçlarını her gün biraz ıslatırlar ve yağ sürdükten sonra tarayıp örerler: Bu saçları topuklarına kadar uzatırlar. Çinlilerin en büyük cezaları, bir kişinin saçlarını dibinden kesmektir. Gariptir ki bu cezaya çarptırılan Çinliler, hanelerini kendilerine ebedi bir zindan kabul ederek ölünceye kadar buradan dışarı çıkmazlar. Putperest Çinlilerden, daha ölmeden dünyayı terk ile ömürlerini manastırlarda geçirenler, saç sakal ve bıyıklarını üç günde bir tıraş ettiklerinden tamamen saçsızdırlar.” (Mustafa b. Mustafa, 2010: 101).

Ögel, Göktürklerin yaratılış efsanelerinde bile *sakal* sözcüğüne tesadüf edildiğini belirtmektedir (1978: V/306). Ancak Göktürk Yazıtlarında *sakal* kelimesi yer almamaktadır. Uygur Türkçesi dönemine gelindiğinde ise *sakal* kelimesinin edebî eserlerdeki varlığı belirginleşmektedir. Wilkens, sözlüğünde *sakal* kelimesiyle alakalı *kara sakal* ‘siyah sakal’ (2021: 334a), *saç sakal* ‘saç ve sakal’ (2021: 571a), *saçın sakalın yülit-* ‘saçını ve sakalını tıraş ettirmek’ (2021: 571b), *saçlıg sakallıg* ‘saçlı ve sakallı’ (2021: 572a), *satun sakalı* ‘sarımsağın kök lifi’ (2021: 573a), *sakal/sakallıg* ‘sakal/sakallı’ (2021: 574b), *sogun sakalı* ‘soğan kök lifi’ (2021: 619a) ifadelerine rastlanmıştır. Soothill’in sözlüğünde ise 僧儀 *sēng yí* ifadesi ‘manastır gelenekleri, yani saç ve sakal tıraşı olmak, cübbe giymek vb.’ anlamlarına gelmektedir (1899: 420). Sakalın varlığı sadece bireyler özelinde değil tanrılar yahut Budist şahsiyetler özelinde de görülmektedir. Tantrik Türk Budizmi metinlerinde, Hint Tantrik Budizmi’nin gelişiminde önemli bir figür olan ve Naro, Narotapa, Narota ve Tibet’te rTsa-bshad-pa olarak da adlandırılan Nāropā’nın Stockholm’deki resimlerinde, Nāropā sakallı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bir manastır şapkası takmakta ve boynunda bir tespih taşımaktadır. Vajrayāna’da tanınan 84 Mahāsiddha’dan biri olan (URL-3) Śavaripa, çoğu zaman bir yay ve ok tutarken tasvir edilir. Bazen canlı veya ölü bir geyikle bazen de dans ederken de gösterilir. Sık sık saç başının üstünde topuzla, bıyık ve sakalla resmedilir. Genişlemiş, büyümüş, açılmış kişi anlamına gelen ve Hindu geleneğinde evrenin yaratıcısı anlamında kullanılan Brahmā ise bilgelik tanrısı ve Brāhmīnlerin atası olarak da anılmaktadır. Genellikle sakallı, dört yöne bakan, dört başlı ve dört elli biçimde tasvir edilmektedir (İsi, 2022: 401-446).

Şekil 2 Nāropā (URL-4)

Şekil 3 Śavaripa (URL-5)

Şekil 4 Brahmā (URL-6)

İslamiyet'in kabulünün ardından sünnet olarak addedilen sakal bırakma eylemi İslamî metinlerde de sık sık karşımıza çıkmaktadır. İslamî dönem eserlerinden *Şışasü'l Enbiyâ* adlı eserde sakal ve bıyığın şekli, sakal bırakmanın ehemmiyeti hususunda gerekli malumat verilmektedir. Bu durum eserde şu şekilde açıklanmaktadır: *Resûl 'as bularnı kördi, saşallarnın yûlitmiş, mıyıklarnı bar. Nelük mundağ kıldınız tedi. Aydılar: Teşrimiz Kısra mundağ buyurdu. Resul 'as yarlıkadı: Bizge Teşrimiz mıyık kesgil, saçalnı şoğgil tep buyurdu* "Resûl (a.s.) bunları, sakallarını kazıtmış, ancak bıyıklarını bırakmış hâlde gördü. Neden böyle yaptınız diye sordu. Tanrımız Kısra böyle emretti, diye cevapladılar. Resûl (a.s.) buyurdu: Tanrımız bize bıyığı kes, ama sakalı bırak diye buyurdu." (KE 230v/3-5).

Kur'ân-ı Kerîm'de *sakal* ifadesi bir yerde geçer (Tâhâ 20/94)¹, ancak sakal bırakmanın yahut kesmenin hükmünden söz edilmez. Sakal bırakma sünnet sayıldığı için Yüksel, İslam fakihlerinin sakal kesmeyi haram saydıklarını; Hanefilerin ise tahrîmen mekruh olarak gördüğünü ifade eder. Bunun yanı sıra Gazali gibi bazı âlimlerin sakal kesmeyi sadece mekruh addettiklerini aktaran Yüksel, son devir İslam âlimlerinin bazısının, sakal bırakmayı sünnet veya müstehab olarak kabul ettiğini belirtmektedir (2018: 92).

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi eserlerinde sakalın kutsallığı ve cezalandırma yöntemi olarak sakal kesme eylemi karşımıza çıkmaktadır. Şen, bir ceza yöntemi olarak sakal kesme eylemini Çağatay Türkçesi eserlerinden biri olan *Zafername* aracılığıyla şu şekilde açıklamaktadır:

“*Zafername*'ye göre, savaşta ihmali görülen veya düşmandan kagan kişi, sakal ve bıyığı kesilerek, yüzüne tebeşir tozu ve allık sürülerek, başına *bürüncük* adı verilen peçe ya da duvağa benzeyen bir tül örtülerek etrafa ibret olsun diye gezdirilmektedir. Dolayısıyla bu kişi savaşta gereken davranışı göstermediği için kadına benzetilmek suretiyle cezalandırılmaktadır.” (2004: 35).

Düzlü, sakal fermanıyla ilgili çalışmasında bir gencin sakalının çıktığı tarihin önemli olduğunu ve bu tarihin not edildiğini ifade etmektedir.² Bir ödüllendirme yahut gurur göstergesi olan bu eylemin Türk kültüründe dinî ve içtimai açıdan değer ve önem taşıdığını söyleyen Düzlü, bu önemin Osmanlı döneminde de devam ettiğini seyyahların eserleri vasıtasıyla şu şekilde belirtmektedir:

“1532-1540 yılları arasında İstanbul'da yaşamış Luigi Bassano, Osmanlı'da din adamlarının hepsinin sakallı olduğunu ve bu kimselerin sakalları ne kadar gürse o kadar saygınlık kazandığını belirtmiştir. Hans Dernschwam ise Osmanlı'da aksakallı kimselerin şahitliklerinin ve yeminlerinin daima geçerli olduğunu ifade etmiş, şahitlikleri on kişinin şahitliğine bedel görüldüğünü söylemiştir. 1655 ve 1656 yıllarında İstanbul'da bulunan Jean Thévenot da seyahatnamesinde Osmanlı'da büyük çoğunluğun sakallı olduğunu yazmıştır. Thévenot'un bu eserde Osmanlı toplumundaki sakal öpme uygulamasından ve öpmek

¹ (Harun:) *Ey annemin oğlu! dedi, saçımı sakalımı, yolmal Ben, senin: «İsrailoğullarının arasına ayrılık düşürdün; sözümü tutmadın!» demenden korktum* (Diyanet Vakfı Meali, URL-7).

² Bâbur da kendisinin ve oğunun ilk defa tıraş olduğu tarihi *Bâburname*'ye kaydetmiştir: *Oş bu yurttayegirme üç yaşınıñ ibtidâsında yüzümge ustura koydum* “İşte bu memlekette yirmi üç yaşının başlangıcında ilk defa sakal tıraş oldum.” (BN 120a/5-6), *Oş bu yurttay oş bu kün Humâyün yüzige ustura yâ mıkırâz tégürdi* “İşte bu şehirde işte bu tarihte Humayun sakal tıraş oldu.” (BN 263a/8).

dışında bir amaçla bir kimsenin sakalının tutulmasının hakaret sayılmasından bahsetmesi de sakala gösterilen hürmetin göstergelerindedir.” (2020: 348-349).

Görüldüğü üzere gerek İslamiyet’ten önce gerek İslamiyet’ten sonra sakal, şekli, rengi, uzunluğu kısalığı, gürlüğü, seyrekliğiyle hem belli bir statü göstergesi hem de bir cezalandırma/ödüllendirme yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkılarak eldeki çalışma 5 başlığa ayrılmış, ilk başlıkta “kelime etimolojisi” hakkında bilgi verildikten sonra sırasıyla “sakal”, “sakal türleri”, “sakal fiilleri” ve son olarak “sakal ile ilgili deyim ve atasözleri” incelenmiştir. Eserlerin taranması yoluyla elde edilen tanıklar, günümüz Türkçesine tercümelere yapılarak konuyla alakalı başlığın altında sunulmuştur.

1. Etimolojik Olarak *sakal*

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında Clauson, *sakal* ve *sakak* ‘aşağı sarkan, sarkık bir şey’ kelimelerinin muhtemelen ‘bir şeyin aşağı sarkması’ anlamına gelen **sakā-* fiilinden türediğini belirtmektedir (1972: 808b). Starostin et al., madde başı aldığı **sAṅak* kelimesinin de **sakak* kelimesiyle aynı kökten gelmiş olabileceğini söyler ve **sAṅak*³ kelimesinin açıklamasını 1. solungaçlar 2. boyunda çenenin bittiği yer 3. sakal, diken (baltanın) şeklinde verir (2003: 1231). Starostin et al.’in **sAṅak* kelimesinin açıklaması için verdiği 3 farklı anlam da Clauson’un bahsettiği köken birliğini destekler niteliktedir. Starostin et al., **sakak* kelimesiyle **saṅak* arasında bazı karışıklıkların bulunduğunu söyleyerek kelimenin Türkçe > Yazılı Moğolca’ya *sayaq*, Kalmukça’ya *sayag* biçiminde geçmiş olabileceğini ifade etmiş; **sakkal* ‘sakal’ kelimesi için bir muhtemel türev olarak > Orta Moğolca *sayal*, Yazılı Moğolca *saqal*, Kalmukça *saxəl* > Macarca *szakál* açıklamasını yapmıştır (2003: 1326). Sevortyan, art arda verdiği *saṅak* ve *sakal* kelimelerinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarını verdikten sonra *sakal* kelimesini 1. marangoz baltasının sakalı (sapın alt tarafındaki çıkıntı) 2. bir ağacın en alt dalı anlamlarına gelecek şekilde açıklamış; *sagak*, *saganak* > *saṅak* kelimelerinin etimolojik olarak ‘çene’ anlamına gelen *sakak* kelimesiyle aynı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ‘balta sakalı’ anlamının mecazî olduğunu belirten Sevortyan, *sakal* ‘sakal’ ve *hagaldırık* ‘sakal, çene üzerinde olan şey’

³ **sAṅak* kelimesi günümüzde çağdaş Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde *saṅaq*, Başkurt Türkçesinde *haṅaq* Nogay Türkçesinde *saṅyaq*; Oyrat Türkçesinde *saṅat*, *saṅit*; Tuva Türkçesinde *sāt* biçiminde yaşamaktadır (Starostin et al., 2003: 1231).

kelimelerinin de aynı anlamda sahip olduğunu söyleyerek *sakqal* kelimesine gönderme yapmıştır (ЭСТЯ VII/208-209). Räsänen, sakal kelimesinin kökeniyle ilgili bir açıklama yapmamış, kelimeyi Moğolca *saqal* ‘sakal, bıyık’ ile ilişkilendirmiştir (1969: 396a-b). Ögel, *sakal* kelimesinin dilimize Batı dillerinden girmiş olduğunu söyleyenlerin iddiasını üzerinde durulabilecek bir değerde görmediğini şu şekilde belirtir:

“Sakal sözümüz çok eski çağlardan beri hiç değiştirilmeden bugüne kadar sakal şeklinde gelmiştir. Moğolcada da sakala *sakal* denilirdi. Sakal sözünün Türkçeye Batı dillerinden girmiş olduğunu söyleyenler de çıkmıştır. Fakat biz bu iddiayı, üzerinde durulabilecek bir değerde görmüyoruz. Sakal sözünün *çene* ile bir ilgisi olduğu da gerçektir. Çünkü eski Türkler *çeneye*, *sakak* derlerdi. Şapka veya miğferlerin, başta durması veya yere düşmemesi için, çene altından geçirilerek bağlanan ve ipekten örülmüş kaytanlara da *sakalduruk* adı verilirdi. *Sakalduruk*, *boyunduruk* gibi isimden yapılmış bir sözcüktür. Sakal, aslında ana bir deyimdir. Bunun yerine geçen ikinci bir sözü ise göremiyoruz.” (1978: V/306).

Ögel’in değindiği *sakalduruk* kelimesi ile Sevortyan’ın ‘sakal, çene üzerinde olan şey’ anlamını verdiği *hagaldırık* kelimesi aynı kelimedir. Gülsevin, #s > #h değişiminin mümkün olduğuyla ilgili açıklama yaptığı bir çalışmada şunları söylemiştir:

“Türkiye’de yaşayan Türk dili araştırmacıları olarak, Türkiye dışındaki lehçelerimiz ile ilgili bazı bilgilere sahibiz. Bu lehçelerin pek çoğu ile tam olarak konuşarak anlaşamamak da mukayeseli Türk lehçeleri ile ilgili bilgilere dayanarak “colgo” kelimesi geçen bir metnin Kırgız Türkçesine ait olduğunu anlayabiliriz. Çünkü, kelime başında, bizdeki “y” sesi yerine “c” var; ilk hecedeki dudak ünlüsü “o”nun etkisi ile ikinci hecedeki “a” da “o” sesi haline gelmiş. Herhangi bir metinde, kelime ve hece başlarındaki “s”ler “h” olmuşsa, “z” sesleri “peltek z” olarak görülüyorsa, o lehçenin de Başkır Türkçesi olduğunu anlayabiliriz.” (2004: 32).

Gülensoy, ‘yetişkin erkeklerde yanak ve çenede çıkan kılların tümü’ şeklinde açıkladığı *sakal* kelimesinin Orta Türkçedeki kullanımını OT. *sakal* (DLT) biçiminde gösterdikten sonra kelimenin **saqā-* kökünden *-l* fiilden isim yapım ekiyle türeyerek *sakal* biçimini aldığını söylemiştir. Kelimenin Anadolu ağızlarındaki kullanım örneklerini şu şekilde sıralamıştır:

“*sakqal* (DS, X/3519), *sokal* (DS, X/3657); *sakal* ‘tütün kamışlarına iki üç yerden bağlanan ip’ (DS, X/3517); *sakalaçarpan*, *sakalisarkan* ‘hamur ile mercimek karıştırılarak yapılan yemek’; *sakalasarkan* ‘hamurdan kesme makarna’; *sakalçürüten* ‘bir tür sulu şeftali’; *sakaldöken* ‘keten helvası’; *sakalışyan* ‘çok tatlı bir tür sulu armut’; *sakalkapan* ‘işlek yer, dört yol ağız’; *sakalotu* ‘dereotu’; *sakal sürüş-* ‘öpüşmek.’” (2018: 584a).

Bu kelimelere *Derleme Türkçesi Sözlüğü* IV/1398a'da geçen *dedesakalı* [*dedemsakalı*] 'kırlarda yetişen, havuca benzeyen bir ot' ifadesi de eklenebilir.

Eren'in sözlüğünden yola çıkarak kelimenin eski bir Türk dilinden Macarcaya *szakál* biçiminde geçtiğini aktaran Gülensoy, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler* adlı eser aracılığıyla da Türkçedeki *sakallı* kelimesinin Arapçadaki görünümününün (Libyada) *şakali* olduğunu söylemiştir. Akabinde kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki formlarını:

“*sagal* (Oyrat Türkçesi Teleütçe), *sağgal* (Azeri Türkçesi), *sakal* (Kazak Türkçesi, Kırgızca, Tatan Kazancası, Türkmençe, Uygur Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Nogayca), *sakğal* (Türkmençe), *sákál* (Özbekçe), *sakğil* (Halaç Türkçesi), *sāl* (Oyrat Türkçesi), *sal* (Soyon Türkçesi), *seğkel* (Kerkük Türkçesi), *suxal*, *suGal* (Çuvaşça), *hakal* (Başkurt Türkçesi).”

şeklinde sıralamış; kelimenin Moğolcadaki görünümünü Ramstedt aracılığıyla *sağal* 'sakal' formunda vermiştir. Eren'de bahsedildiği gibi Clauson ve Ligeti'nin kelime hakkındaki görüşüyle alakalı da bilgi sunmuştur (2018: 584a).

Eren, *sakal* kelimesini 'erkeklerde yanak ve çenede çıkan kıllar' olarak açıkladıktan sonra kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanım örneklerini Türkmençede *sakğal*, Balkarcada *sakal*, Başkurtçada *hakal*, Nogaycada *sakal*, Karakalpakçada *sakal*, Kazakçada *sakal*, Kırgızcada *sakal*, Halaççada *saqqil*, Altaycada, Teleütçede, Sagaycada *sağal*, Hakasçada *sağal*, Çuvaşçada *suxal* biçiminde sıralamıştır. Kelimenin eski çağlardan başlayarak kullanıldığını belirten Eren, Kelimenin Orta Türkçede de *sakal* olarak geçtiğini Kumanca ve Kıpçakçada da *sakal* biçiminde yaşadığını ekleyerek su açıklamayı yapar:

“Brockelmann 'çene' olarak kullanılan sakak sözüyle karşılaştırmıştır. Clauson da *sakak* sözüyle *sakal* arasındaki yakınlık üzerinde durmuştur. Ligeti de -l ekiyle yapılmış bir türev olarak değerlendirmiştir. Moğolca *sağal* biçiminin Türkçeden geçtiği anlaşılıyor. Macarca *szakál* biçimi de eski bir Türk dilinden kalma alıntıdır.” (1999: 350-351).

Karagözlü, *İbnü Mühenna Lügati'nin Türkçe ve Moğolca Kısımındaki Ortak Kelimeler Üzerine* adlı çalışmasında *sağal* kelimesiyle ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur:

Bu kelime, eserin Türkçe kısmında “İnsan Organları” başlığı altında *sağal* (117/1) şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı, “sakal” demektir. Eserin aynı sayfasında *sağalluğ* (117/1) ve *sağalsız* (117A/11) kelimeleri de vardır. *sağalluğ* kelimesinin Arapça karşılığı “sakallı” ve *sağalsız* “sakalsız, köse” manasındadır. Aynı kısmın 124/1 numaralı sayfasında “Zıt Anımlı İsimler” başlığı altında Arapça “köse” anlamındaki kelimenin Türkçe karşılığı *sağalsız* (124/1) ve kelimenin karşıtı Arapça “sakallı, sakal bırakan” olarak verilmiş; Türkçe karşılığı da *sağalluğ* (124/1) şeklindedir. Ayrıca, geçmiş zaman fiiller arasında fiil olarak *sağalladı*

(87/1) örneği de vardır. Arapça karşılığı ‘sakal bıraktı, sakallı oldu’ manasında verilmiştir. Eserin Moğolca kısmında “İnsan Organ Adları” başlığı altında *şakal* (172/1) şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı ‘sakal’ demektir. Bunun dışında “İsimler ve Zıt Anlamları” başlığı altında Arapça ‘sakallı, uzun sakallı’ anlamında olan kelimenin Moğolcası *ike şakaltu* (171/1) verilmiş; kelimenin karşıtı ise *üçüken şakal* şeklindedir. Arapça karşılığı ise, ‘köse, sakalsız’ manasındadır. *Rasûlid Sözlüğü*’nde ve *Şâmilü’l-Luğ’a*’da kelimenin Moğolcası ve Türkçesi *şakal* olarak geçer. Arapça ‘sakallı’ kelimesinin Türkçe karşılığı *şakallu* Moğolcası da *şakaltu* şeklindedir. *Mukaddimetü’l-Edeb*’de kelimenin Moğolcası ve Çağataycası *şakal* olarak geçmiştir (2018: 323).

Ayrıca eserde *sakal* kelimesiyle alakalı **şakal garyaba* ‘sakal çıgardı: sakal çıkardı’, *şakal ügey* ‘şakalsız: sakalsız’, *şakalîn hêkin* ‘sakal başı: sakal ucu’ ve *şakalun buduğ* ‘sakal boyacı: sakal boyası’ ifadeleri de bulunmaktadır (Poppe, 2017: 143).

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Muğalî’nin Türkçe kısmında *şakal*; *şakallu*; *şakalsız* örnekleri bulunmakta; Moğolca kısmında da *şakal* ‘sakal’ ve *hurûlun şakal* ‘bıyık’ örnekleri yer almaktadır. Türkiye Türkçesinde *sakal*, *sakalsız* ve *sakallı* şeklinde devam eden bu kelimeler Modern Moğolcada *sahal* ‘sakal, başak kılıcı, kök lifleri’ ve *sahaltay* ‘sakallı, favorili’ olarak yaşamaktadırlar (Karagözlü, 2018: 323).

Budagov, *şakal* biçiminde madde başı aldığı kelimeyi ‘сакаль, борода || sakal’ biçiminde açıkladıktan sonra *şakal* maddesine gönderme yapmıştır (1869, I: 629b). *Şakal* maddesinde ise Budagov, kelimeyi tekrardan ‘сакаль, борода || sakal’ anlamına gelecek şekilde açıklamış ve kelimenin Moğolcadaki kullanım örneğini *saxal* biçiminde vermiştir. Ayrıca *sakal* kelimesinin farklı kullanım örneklerini de *çemige şakal*, *aka şakal*, *şakal bağı*, *şakaktrak*, *şakallu*, *ağ şakal*, *şakallamak*, *şakallanmak*, *şakal koymak*, *şakal şaliv birmek*, *küre eskeki şabasne peskeki şakalne* (atasözü) biçiminde sıralamıştır (1869, I: 701-702).

Ramstedt, madde başı aldığı *saxal* sözcüğünü ‘sakal (insanlarda, hayvanlarda ve bitkilerde)’ olarak açıklamıştır. Sonrasında *şarⁿ saxoltē* ‘sarı veya kahverengi sakallı’; *saxol uryāxv* ‘sakal bırakmak’; *modⁿnā* s. ‘ağaç yosunu (biçimindeki sakal)’; *saxolān awxv* ‘tıraş olmak’ örneklerini veren Ramstedt, *sakal* kelimesinin Türk dilindeki kullanımını *saqal* biçiminde göstermiştir (1935: 308a).

Tekin, Orta Türkçede uzun ünlüleri ele aldığı *Determination of Middle Turkic long vowels through ‘arūd* adlı makalesinde “İlk Hece Olmayan Uzun Ünlüler” bahsinde *sakal* kelimesine değinerek şu örneği verir: “*saqāl* ‘sakal’ (Kaşgarlı Mahmut (DLT) *saqāl*, Türkmence *sakğal*, Azeri Türkçesi *sağğal* < **saqāl*): *saqālın* (KB 3673)” (1967: 164).

Hatiboğlu, *Türkçedeki Eklerin Kökeni* adlı çalışmasında -al ekine değinerek sakal kelimesiyle alakalı şu etimolojik açıklamayı yapar:

“-al” eki Türk lehçelerinde, Latin dillerinde olduğu gibi aynı biçim, anlam ve aynı görevde kullanılmıştır. “-al” eki, en eski kaynaklardan biri olan Uygurcada “sakal” sözcüğünde görülmektedir. Kaşgarlı’nın Divan’ında da aynı sözcük aynı anlamda geçmektedir. Sözcüğün kökü “sak” biçiminde olmalıdır.” (Hatiboğlu, 1974: URL-8).

Verilen açıklamalardan farklı olarak ifade hakkında Berta (2011), kapsamlı bir incelemede bulunmuştur. Berta’ya göre, sözcük çok eski bir birleşik kelime (*sak-ga(k) + al+ı) olarak iki unsurdan oluşur. İfadenin ilk unsuru, *sakga* ya da *sakgak* kelimesidir. Sözcük, ‘asılı bir şey’ anlamında *sa(r)k-* eylemine gitmektedir. Eylem üzerine gelen {-gA} eki ile kelime, ‘çene’ anlamına gelir. İfadenin ikinci unsuru *al+ı* ‘(onun) önü’ sözcüğüdür. Türkçede *al* ifadesi, ‘ön, yüz, ön kısım’ anlamlarında Çağatay Türkçesinde görülmektedir. Proto Türkçede **sak-ga al+ı* şeklinde tahmin edilen ibare, bir bütün olarak ‘bir nesnenin parçası, asılan bir parça, tüy’ anlamlarına gelmektedir (2011: 759-760).

Terimle ilgili değerlendirmeler neticesinde *sakal* kelimesinin kökeniyle alakalı şu görüşler karşımıza çıkmaktadır.

I. Görüş kelimenin kökeninin **sakā-* biçiminde olduğu ve buna eklenen fiilden isim yapım eki olan -l ekiyle *sakal* formunu aldığıdır. Bu etimoloji önerisi temelinde tarihî metinlerde **saka-* eylemi her ne kadar tanıklanmasa da, ilgili eylemden *sakalduruk* ve *sakalduruklan-* vs. sözcüklerin türetimi, *saka-* eylemini düşündürmektedir. Eylemin iki heceli olması, ifadenin türetilmiş olduğu ihtimalini de ortaya koymaktadır. Bu görüşten hareket ettiğimizde, **sak+a-* şeklinde bir fiil görünmektedir. Kök ile gövde arasında (**sak* ve *sakal*), net bir bağlantı mümkün olmadığından bu görüş, yeterince ikna edici değildir.

II. Görüş kelimenin kökeninin *sak* biçiminde olduğu ve buna eklenen isimden isim yapım eki olan {+Al} ekiyle sözcüğün *sakal* formunu aldığıdır. 1. Numaralı görüşte zikrettiğimiz **sak* ifadesi ile *sakal* sözcüğü arasında semantik bir bağlantı söz konusu değildir. Ayrıca, isme gelen +al eki ağırlıklı olarak isimden sıfat yapan bir ektir. *Güzel* (< göz+el), *yerel* (< yer+el), *tekil* (< tek+(i)l), *çoğul* (< çok+(u)l) vb. yeni sözcüklerde sıfat işleviyle görülen biçimbirim, {+Al} eki değildir. Bu yönüyle, *sakal* sözcüğünün bu ekten meydana geldiğini söyleyemeyiz.

III. Görüş ise WOT yazarlarından Berta (2011) tarafından dile getirilen *sak-ga al+ı ibaresidir. ‘Ön tarafa sarkan şey, tüy’ anlamlarına gelen bu ifade, eski bir birleşimin ürünü olarak *sakal* ifadesini oluşturmuştur. İbare, *sak-ga al+ı > *sak-ā+l > sakal açılımına sahiptir. İleri seslik değişimlerin yaşandığı bu ibarede, öncelikle söz içi /g/ sesi düşmüş, devamında ifadeye al sözcüğü eklenerek sak-a+al biçimi ortaya çıkmıştır. Clauson başta olmak üzere, birçok isimce *sakā-* şeklinde ikinci hecede uzun ünlülü gösterim, yaşanan sak-a+al birleşiminden ileri gelmektedir. Son olarak ‘ön, yüz’ anlamlarına gelen *al* sözcüğü üzerindeki 3. teklik iyelik eki düşerek *sakal* formu ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle kelimeye dair köken görüşümüz bu etimoloji önerisidir.

2. Sakal

Türkçe Sözlükte, 1. Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü, 2. Bazı hayvanlarda çene altında bulunan kılların tümü (1998: 1889b-1890a) anlamlarına gelecek şekilde verilen sakal (Ar. *lihye* (URL-9), Far. *rîş* Kanar, 2001: 268, 379) sözcüğü tarihî Türk dillerinde karşımıza Eski Uygur Türkçesinde *sakal* ‘sakal, (soğan ve sarımsağın) kök lifi (Wilkens, 2021: 574b), Karahanlı Türkçesinde *saçal* ‘sakal’ (Ünlü, 2012a: 788a), Harezmi Türkçesinde *saçal* ‘sakal’ (Ünlü, 2012b: 496b), Kıpçak Türkçesinde *saçal* ~ *şaçal* ‘sakal’ (Toparlı et al., 2007: 223b), Çağatay Türkçesinde *saçal* ‘sakal’ (Ünlü, 2013: 941a) formlarında çıkmaktadır. Anadolu ağızlarında ise *sakal* kelimesinin kullanımlarına alkışlarda; ak sakal tarayasın (Erzurum, TFA), ak sakallı pir olasıca (Alanya), ak sakallı piriler ol (Çolaklı, TFA), sakalı ağarasıca (Alanya, Besni), sakalın ağara (Van Duaları II, TFA), sakalın dizine ine (Erzurum, TFA), sakalın göbeğine ine (Van Duaları II, TFA) (Erol, 2007: 65), ak sakallı dedecik olursun (Fethiye) (Erol, 2007: 81) kargışlarda; sakalın kızıl kanda yuna (Gaziantep Ağzı II), ak sakalın kızıl kana boyana (Gaziantep Ağzı II), ak sakalın kızıl kanda yuna (Gaziantep Ağzı II) (Erol, 2007: 159), sakalın teneşirde sabunlana. (Gaziantep Ağzı II) (Erol, 2007: 161), sakalın havaya dikile (Van IV, TFA), sakalina kırkayaklar düşesice (Alanya) (Erol, 2007: 165-166), sakalı ağarasıca (Alanya, Besni) (Erol, 2007: 274) biçimlerinde rastlanmaktadır.

Uyg. *sakal* ‘sakal, (soğan ve sarımsağın) kök lifi (Wilkens, 2021: 574b)= Skr. *śmaśru* (MW, 1899: 1094b) = Tib. *kha spu* (Indo-Tibetan Lexical Resource “*śmaśru*” maddesi), *smá-ra* (Jäschke, 1881: 426a; Das, 1902: 988a) = Çin. 鬍子 *húzi* (Giles, 1912: 4943), 鬚 *xū* (Giles, 1912: 590a) = Mo. *saqal* (Wilkens, 2021: 574b).

Kar. *saḳal* ‘sakal’ DLT, CII/286; Har.⁴ NF 285/17, KE 56r/15, ME 144/7, HKT 307a/1, MM 153, İML 140; Kıp. *saḳal* ‘sakal’ CC I 48b/25⁵, DM 13a/10, İM 87b/2, Kİ 59, KK 68a/10, TZ , *saḳal* KK 68a/10, TAM 21a/12; Çağ. *saḳal* ‘sakal’ ŞSL 176a, ÇGT 92/9, 155/1, ÇFK 48b/4, 108a/18, ŞT 93a/4, FK 78/6, ŞHD 184b/2, 189b/12, 188a/13 et al., MK 89a/10, NŞ 316/4, DTO 349, Sang. 232v.17, OSTN IV/244.

Tanıklar

(1) sakalı ertinü köp erdi “Sakalı oldukça fazlaydı” (Uigurica III 30/30)

(2) tumagu bolup kidmeser sogun sakalı satun sakalı birle sokup sag yayka isleser alku tumaguka yaraşur “Soğuk algnılığı geçmiyorsa, soğan ve sarımsak kök lifini birlikte ezin, tereyağı ile yoğurun ve koklayın, her türlü soğuk algnılığına karşı işe yarayacaktır.” (Heilk I 144-145)

(3) oş munuñ kibi farz turur iki kulağ birle saḳal arasını yumak vācib bolur “İşte bunun gibiler farzdır. İki kulak ile sakal arasını yıkamak vaciptir.” (İM 87b/2)

(4) anlar ol ʔariḳde bir zemān zemzeme kılurlar érdi. anıñdék kim aḳarğan saḳallar ol zevḳ-dār ʔaşa kirip yürigeli éwer érdiler “Onlar o yolda bir zaman nağme söylerlerdi. Onun gibi ağaran sakallar o zevkli takibe yürüdüğü vakit acele ederlerdi.” (ÇGT 92/8-9)

(5) sebz-ḥatlar ğamıdın kıldın men’ / yok mu iy şeyḥ saḳalıñdın uyat “Yüzde yeni çıkan tüyün yeşilliğinin hüznünden beni men ettin, ey şeyh sakalından utanman yok mu?” (FK 78/6)

(6) İbrāhīm saḳalıñḳa ürün ʔaçan kirdi? Aydı: ilāhī bir yıl boldı. Ey İbrāhīm saḳal ürünliki ölüm biliçisi turur “İbrāhīm, sakalına ne zaman beyazlık girdi (sakalına ne zaman ak düştü)? Dedi: ilāhī bir yıl oldu. Ey İbrāhīm, sakal beyazlığı ölümün habercisidir.” (KE 56r/14-16)

(7) kim yigitlikke kılur tevbe yigitlik oldur / ʔarı bulğar saḳalın kılisa kadeh-peymālik “Asıl yigitlik, gençken tövbe etmektir, kadehi bile doğru düzgün

⁴ Dönem eserlerinde *saḳal* kelimesi yerine ‘sakal’ anlamına gelen Arapça *maḥāsın* (NF 23/4, 99/13, 103/6 vd.) kelimesi de tercih edilmiştir. Konu hakkında açıklama için bk. Şen, 2004: 32. Kelime için ayrıca bk. Çağ. FK 641/6, NŞ 470/7.

⁵ *Codex Cumanicus* adlı eserde 48b/25’te tanıkladığımız *sakal* kelimesi *yülüçi* ifadesiyle birlikte *sakal yülüçi* biçiminde ‘berber’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

tutamayıp sakalını şaraba bulayan yaşlının tövbesi (gençliğinde ettiği tövbe kadar) değerli değildir.” (NŞ 316/4)

3. Sakal Türleri

3.1. sakallı ‘sakallı’

Kıp. KK 67a/12; *sağallu* TAM 27a/11, 56a/5.

3.2. sakalsız⁶ ‘sakalsız, tıraşlı’

Kar. *sağalsız* ‘sakalsız’ KB 2913, 2917, 2919; Kıp. *sağalsız* KK 67a/11, TAM 27a/12, 56a/11; *sağalsuz* ‘sakalsız’ DM 5b/3; Çağ. NŞ 316/2.

Tanıklar

(1) munıngda basakı bu boşğutları / sakalsız kerek barça körki yarı “İçkici başının sakileri de sakalsız ve güzel yüzlü olmalıdır.” (KB 2913)

(2) sakalsız kerek bu idişçi arığ / küdezilse içgüde kıl tü yamığ “İçkinin kıl, tüy ve çerçöpten korunması için içkici sakalsız ve temiz bir insan olmalıdır.” (KB 2917)

(3) munın aydı bolğay bilig bergüçi / sakalsız kerek tep idiş tutğuçı “Bilgi veren bu yüzden demiştir: Kadeh sunanlar sakalsız olmalıdır.” (KB 2919)

(4) çün sakalsızlık irür lāzime ra’nālīkka / kırkamak lāzım irür anı zihī ra’nālīk “Güzel görünmek için sakalsız olmak gereklidir, güzellik ve hoş görünmek için onu (sakalı) kesmek lazım gelir.” (NŞ 316/2)

3.3. ak sakal(lı) ‘saçı sakalı ağarmış, kocalmış’

İçerisinde pek çok içtimai ve semai anlamları barındıran ak sakal ifadesinin kavram alanı çok geniştir (Ögel, 1978: V/309). Gerek tecrübe gerekse saygınlık bildiren bu ifade, *ak sakallı* veya *gök sakallı ihtiyar* motifleri biçimlerinde destanlarda, şamanist Altay ve Sibiryâ masallarında geçmektedir (Şen, 2004: 28).

⁶ KB 2914’te yer alan *yalıy yüzlüg* kelimesi de ‘sakalsız’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır: *yalıy yüzlüg oğlan tolun teg yüzi / bodı tal kara saç bediz teg özi* “Yüzünde henüz tüy belirmemiş bu oğlanların yüzü dolunay, boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri tasvir gibi güzel olmalıdır.”

⁷ Wilkens’in sözlüğünde rastladığımız ve Arapça *kawsağ* kelimesinden türeyen *kavsac* ~ *ka’vsa’ç* kelimesi ‘sakalsız’ anlamına gelmekte olup toprak falında bir tetragram adı olarak kullanılmaktadır (2021: 348).

Kaşgarî, ak sakal veya ak sakallı tabirini yalnızca Oğuzların kullandığını, diğer Türklerin ise ak sakallıya *ürün sakal* dediklerini belirtmiştir (Atalay, 1985: 81). Toker, ak rengin yaşlılık, deneyimle dolu olma ve kocalık, büyüklüğü ifade ettiğini belirterek aklık ve sakallılığın Korkut Ata gibi büyük kocaların ve velilerin sembolü olduğunu söylemiştir (2009: 98-99).

Kar. DLT, CI/81; Kıp. KGT 269/1, KK 67b/4, KE 166r/2, 171r/13; *appağ şakallı* KK 67b/5; Çağ. ŞHD 187b/9, 190a/8, *ağ saç şakal* TEH 714b/24.

Tanıklar

(1) ilinde bir ağ şakallı hoca meni ivine konak itti “Şehrinde bir saç sakalı ağarmış hoca beni evinde ağırladı.” (KGT 269/1-2)

(2) ağ şakallıdır “Sakalının tamamı beyazdır” (KK 67b/4)

(3) appağ şakallıdır “Sakalı bembeyazdır” (KK 67b/5)

(4) ağ sakalın kâfūr o ‘anberin yüz üstüne / ikki yanını yolutup baqınız köz üstüne “O anber renkli yüzün üstünde ak sakalın kâfur (gibidir), (ak sakalının) iki tarafını yoldurup gözün üstüne bakınız.” (ŞHD 187a/9-10)

(5) ağ şakalığa yaraşur ‘anberin yüzün siniğ / ikki yanını kiterse ne ul közüñ siniğ “ak sakalına anber senin anber kokulu yüzün yaraşır, iki tarafını kesse gözlerinin güzelliği belirginleşir.” (ŞHD 190a/8-9)

(6) kabır şakğ boldı bir ağ saç şakal kişi çıktı ve ilge didi kim ‘İsî-i rūhu’llâh peygamberdir “Mezar yarıldı, (içinden) bir ak saçlı sakallı kişi çıktı ve şehre Hz. İsa bir peygamberdir, dedi.” (TEH 714b/24)

Ağ şakallı ifadesi bir unvan olarak da kullanılmaktadır. İfade, *Şecere-i Terākime* adlı eserde şu şekilde geçmektedir:

Oğuz Hānın Uyğur tip at koyğanı cemā’atnıñ uluğı ve Ağ Şakallının oğı bar irdi, İrkıl H’āce atlık. Oğuz Hān atası tahtında oturup tā ölgünçe vezir vekili ol irdi. ‘Akıl ve dānişli ve köp biligli kişi irdi ve Kün Hān tağı anı vezir kıılıp tā özi ölgünçe anıñ sözine ‘amel kıılır irdi “Oğuz Han’ın Uyğur diye adlandırdığı, topluluğun önde gelenlerinden Ak Sakallı’nın İrkıl Hoca adında oğı vardı. Oğuz Han’ın babasının tahtına oturmasından sonra ölünceye kadar vezir yardımcısı buydu. Akıllı ve çok bilgili bir kişiydi ve Kün Han da ölünceye kadar onun sözüne göre iş yaptı.” (ŞT 79a/7-12)

3.4. çal ‘hem beyaz hem kara olan (sakal)’

Clauson, madde başı aldığı *çal* kelimesini aslen ‘siyah ve beyaz karışık renkte’ dolayısıyla ‘gri’ özellikle saç için; ve dolayısıyla bazı dillerde ‘gri saçlı, yaşlı (adam)’ şeklinde açıklayarak Doerfer TMEN III/1049’a atıfta bulunmuştur. Ayrıca kelimeyi *boz* kelimesiyle paralel anlamda veren Clauson, kelimenin Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren kullanım örneklerini sıralar (1972: 417a). Kelime, günümüzde Anadolu ağızlarından Hacavera *Maçka -Trabzon, *Doğubayazıt -Ağrı, *Erciş -Van yörelerinde “ala renk” (DS, III/1047) anlamına gelecek şekilde kullanılmaya devam etmektedir.

ALK 1604, ŞSL 148a, BV 78/4.

Tanıklar

(1) şakalın hem ağı hem karası olmağa derler du-mūy⁸ ma’nāsına “Sakalın hem akı hem karası olmasına derler saçına sakalına kır düşmüş adam anlamındadır.” (ALK 1604)

(2) kır ve boz, kır renkli, aklı ve beyaz “kır ve gri, kır renkli, aklı ve beyaz” (ŞSL 148a)

(3) ger köñül vaşlıdın özge vaşl sözün istese / kısm aña hicrān siyeh çalıda dāyim mātem it “Eğer gönül, ona kavuşmaktan başka kavuşma sözünü isterse, ona düşen hicranın siyah çal renginde daima yas tutmaktır.” (BV 78/4)

çal kelimesi, 3. tanıkta sakal manasına gelecek şekilde değil, sadece renk adı bildirecek şekilde kullanılmıştır.⁹

3.5. kaba sakal/kalın sakal ‘kaba sakal’

Temel anlamı ‘kalın, kaba’ olan kaba kelimesi Clauson’un belirttiği gibi özellikle saç, bıyık için kullanılmıştır. Kazakçada *kaba* kelimesinin ‘gür’ anlamında *sakal* için kullanmış olduğunu görülmektedir (1972: 580b-581a). Adilov, *kaba* kelimesinin Kazakçada tek başına kullanılmadığını, başka kelimelerle birleşemediğini sadece *sakal* kelimesiyle birleşip kalıplaşmış bir yapı oluşturduğunu söylemiştir. Sonrasında, Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *kaba*

⁸ URL-10 (<https://osmanlica.ihya.org/du-muy-nedir-ne-demek.html>, erişim tarihi: 09.07.2023).

⁹ *çal* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bläsing, 2010.

kelimesinin ‘kaba, kalın, gür, yoğun’ olarak açıklandığını ve örnek olarak söz konusu *kaba sakal* deyiminin verildiğini aktarmıştır (2017: 36-37).

Kıp. KK 67a/12-13; Har. KE 19r/3, 18v/21; *ķaba saķallıķ* KE 18v/16; *ķalın saķal* ŞHD 188b/5.

Tanıklar

(1) *ķaba saķallıdır* “Kaba sakallıdır” (KK 67a/12-13)

(2) *ķamuęları ķaba saķaldın ķaçdılar* “Hepsi gür sakaldan kaçtılar.” (KE 18v/21)

(3) ‘Ömer *ħaţţāb* razıya’llāhu ‘anhu bir mescidde kirdi körer bir *ķaba saķallıķ* bağdaş *ķılıp* oturur “Hz. Ömer bir gün mescide girdiğinde bir gür sakalının (mescidde) bağdaş kurup oturduğunu görür.” (KE 18v/16-17)

(4) ‘*anķānıń* yünini yüklep ay Serā *ķılııl* sanaç / yoluban *ķalın saķalın* sin Benāyī *ķıl* sanaç “Ey Sera, ankanın tüyünü yükleyip çuval yap. Benayi, sen de kalın sakalını yolarak çuval yap.” (ŐHD 188b/4-5)

3.6. kara sakal ‘ siyah sakal’

Kara sakal ifadesi Wilkens sözlüğünde ‘siyah sakal’ açıklamasıyla verilmiştir (2021: 334a). Kara sakal gençliğin ve diriliğin, (saçına) sakalına ak düşme eylemi ise yaşlılığın göstergesidir. Aksakallı tabirleri toplumda saygınlığı olan, bilge kişileri işaret etmek için kullanılır. Bundan dolayı ak, aynı zamanda tecrübenin ve olgunluğun da simgesidir (Özdemir 2019: 415). Kaplan’ın ifadesiyle bir rivayete göre Hz. Ömer adamın birine, her gün gelip kendisine ölümü hatırlatmasını söyler. Bir gün aynaya baktığı esnada sakalındaki akları görünce adama, artık sana ihtiyaç kalmadı sakalımdaki aklar bana ölümü haber veriyor, der (2021: 233). Tanıklanan örnekte görüleceği üzere Has Hacib, kişinin saç ve sakalı ağarınca ölüme yaklaştığını vurgulamakta ve bunun için hazırlıklı olunması konusunda uyarıda bulunmaktadır.

Kar. KB 1103.

Tanıklar

(1) *ürüng boldı erse kara saç sakal / anunęu busuğçı ölümke tükel* “Kara saç ve sakal ağarınca, pusuda yatan ölüme iyice hazırlanmak gerek.” (KB 1103)

3.7. kökçin sakal 'gök sakal'

Türk mitolojisinin en eski ve köklü motiflerinden biri olan *gök sakal* ifadesi, yalnızca tanrının sembolü yahut gölgesi şeklinde görünüp kaybolan kişiler için kullanılmaktadır (Ögel, 1978: V/309). Yıldız, ister dışarıdan Türkler arasına girip yayılsın, isterse eskiden beri Türklerde bulunmuş olsun, gök veya ak sakallı kocaların baştan beri Türk mitolojisi içerisinde sürekli yer edindiğini ifade etmiştir (2020: 44).

Kar. KB 667, 1798, 4636.

Tanıklar

(1) negü ter eşit emdi türkçe mesel / başında keçürmiş bu kökçin sakal “Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü, başından çok şeyler geçmiş bu aksakallı ne der.” (KB 667)

(2) mungar mengzetü aydı türkçe mesel / başında keçürmiş bu kökçin sakal “Görmüş geçirmiş şu aksakal, şu Türkçe mesel, bu hususta bak, ne der.” (KB 1798)

(3) negü ter eşit emdi kökçin sakal / uka bar munı sen turu kalma kal “Şimdi aksakal ne der, dinle: Bunu anlamaya çalış ve yaşlılığında şaşırma.” (KB 4636)

3.8. sarı sakal 'sarı sakal'

Türklerde sakal ve bıyık önemli bir yere sahiptir. Ahmet Vefik Paşa Türklerde sakal çeşitlerinin aksakal, kara sakal, teke sakal, top sakal, kaba sakal, keçi sakal, köse sakal deyimleriyle ifade edildiğini belirtmiştir (Paşaoğlu, 2016: 116). Tarihî dönemlerde kayıtlanan nüfus defterlerinde, şahıslar tarif edilirken boy, saç, sakal, özürülük, dini statü gibi hususlarla (kır sakallı Cafer Efendi bin Halilt vb.) tanımlanmıştır. Bu defterlerde sakal özelliği¹⁰ için kara sakallı, kır sakallı, kumral sakallı ve köse sakallı gibi betimlemeler tercih edilmişken bıyık için kara bıyıklı, sarı bıyıklı ve köse bıyıklı gibi ifadeler kullanılmıştır (Demirci,

¹⁰ Siyah/Kara Sakallı, Kır Sakallı, Kumral Sakallı, Ak/Beyaz Sakallı, Köse Sakallı, Sarı Sakallı, Köse Kara/Kara Köse Sakallı, Siyah Köse/Köse Siyah Sakallı, Kırca Sakallı, Kır Köse/Köse Kır Sakallı, Köse Kara Sakallı, Müzellef Sakallı, Az Kır Sakallı, Kısa Sakallı, Siyah Kumral/Kumral Siyah Sakallı, Sarı Kumral/Kumral Sarı Sakallı, Kumral Köse Sakalı, Sarı Kır sakallı, Köse Sarı /Sarı KöseSakallı, Az Sakallı, Az Kırca Sakallı, Az Kara Sakallı, Ala Kır Sakallı, Kara Seyrek Sakallı, Top Sakallı, Az Sarı Sakallı (Emren & Güneş, 2023: 19-20).

2014: 134-135). Sarı sakal da bahsi geçen ayırt edici hususlardan biri olup, kişilerin tasniflendirilmesinde büyük önem arz etmiştir.

Kıp. KK 67b/6.

Tanıklar

(1) şarı şakallıdır “Sarı sakallıdır” (KK 67b/6)

3.9. şütük sakal ‘köse sakal’

Clauson, hapax legomenon şeklinde verdiği *şütük* kelimesini ‘mürekkep’ olarak açıklamış; *mekke* kelimesine göndermede bulunmuştur. Karahanlı Türkçesi döneminde kelimeyi ‘öküz boynuzları ve benzerlerinden yapılan mürekkep’ olarak veren Clauson, sonrasında *şütük sakal* örneğini ‘ince sakal bırakmak’ şeklinde ifade ederek Kaşgarî’nin kelimeyi bir metafor olarak kullandığını belirtmiştir (1972: 867a). Uçar, muhtemel etimolojiler üzerine yaptığı bir çalışmada *şütük* kelimesini hapax legomenon (tek örnek) olarak alıntı bir kelime olduğu görüşünü savunmuştur (2017: 78-79). Kaşgarî, eserin başka bir yerinde aynı sakal biçimini *teke saçal* (DLT, CIII/228) olarak adlandırmaktadır → 3.10.

Kar. DLT, CI/390.

3.10. teke sakal ‘teke sakallı, köse adam’

Karaçay - Malkarlılarda “teke” bir tabu idi. Koçkar, beyaz sakallı tekenin en değerli varlık olduğundan en büyük saygıyı “Aksakallı Teke”nin görürdüğünü belirtmiştir. Dağlı Karaçaylı ve Malkarlıların geleneklerinde en önemli yeri tutan yaşlıların, Tamada’ların otorite sahibi ve saygı duyulan kimseler olduğunu söyleyen Koçkar, bu yüzden imece oyununda kullandıkları bu teke maskesinin Ak sakallı olduğunu ve “Saygı ve otorite” anlamlarının her ikisini de taşıdığını ifade etmiştir (2008: 1). Görüldüğü üzere tarihsel süreç içerisinde sakala verilen öneme ek olarak sakalın türevleri de ayrı ayrı değerlere sahip olmuş; mitolojik bir ata olan teke ise eril otoritenin göstergesi olarak sakallarıyla anılagelmiştir.

Kar. DLT, CIII/228; Kıp. *az saçal(lı)* KK 67a/12; *köse* KK 67b/1.

Tanıklar

(1) kösedir “Kösedir.” (KK 67b/1)

3.11. ulu sakal(lı) ‘büyük sakallı’

‘Güç’, ‘dirilik’, ‘egemenlik’, ‘erkeksilik’, ‘yaşın olgunlaşması’nın bir göstergesi olan sakal genç bir oğlanın erkeklığe geçişindeki ergilenmenin göstergesidir. Ayrıca, gencin sakalı, cinsel gücü ve döl atalığının kapasitesini simgelediğinden (Koçak & Usta Demirlikan, 2015: 348-350), o genç hakkında da çokça malumat içermektedir.

Kıp. KK 67a/12.

Tanıklar

(1) ulu şakallıdır “Büyük sakallıdır.” (KK 67a/12)

3.12. uzun sakal ‘uzun sakal’

Kişinin sakalının gürlüğü genellikle o bireyin biyolojik anlamda da sağlıklı olmasıyla özdeşleştirilirken; sakalın uzunluğu da sağlıklı olmanın yanı sıra saygınlığın ve otoritenin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kıp. KK 67b/1.

Tanıklar

(1) uzun şakallıdır “Uzun sakallıdır.” (KK 67b/1)

4. Sakal Fiilleri

4.1. (saç) sakal(ı) akar-/akart- ‘(saç) sakal ağarmak/ağartmak’

Har. KE 99r/14; Çağ. GN 345.

Tanıklar

(1) yaşım ulğaydı, sünjüklerim kevlendi, saç şakalım akardı “Yaşım ilerledi, kemiklerim güçsüzleşti, saç(ım) sakalım ağardı (beyazladı).” (KE 99r/14)

(2) işiñ azıp-turur saķal aķartıp / munuñ t k ‘aķlıñ azıp cehliñ artıp “Davranışlarıyla yoldan  kıkıp sakal aķartır, bunun gibi aķlını yoldan  kıkıp cehaletini artırır.” (GN 345)

4.2. sakalına ak d ş- ‘sakalına ak düşmek, yaşlanmak’

Kıp. KK 67b/2.

Tanıklar

(1) şakalına aķ t ştid r “Sakalına beyazlık düşene denir.” (KK 67b/2)

4.3. sakal bol- ‘sakallanmak, sakalı  kmak’

Kar. KB 5639, 5697.

Tanıklar

(1) saķım boldı sungkur t si teg şeş t / sakal boldı yazkı kelef teg orut “Saķım sungur rengi gibi kır oldu; sakalım yazdan kalmış kuru ota döndü.” (KB 5639)

(2) saķım boldı yazkı kelef teg orut / sakal boldı sungkur t si teg şeş t “Saķım, bahar kelef otu gibi kuruladı; sakalsa sungur tüyü gibi alaca oldu.” (KB 5697)

4.4. (saķ) sakal boya- ‘(saķ) sakal boyamak’

Topg l, Miħne sonrası derlenen eř-ş fi‘i ve Aħmed b. Ėanbel çizgisindeki rivayet kaynaklarında bir sünnet olarak sunulan saķ-sakal boyama eyleminin siyah renk istisna edilerek farklı mezhepler tarafından müstehab olarak görüldüğünü sonraki asırlarda da Selef  eğilimli bazı kesimlerce bir dindarlık göstergesi olarak benimsenegeldiğini ifade etmektedir (2018: 112). → 4.12.

Har. ME 128/2;  ağ. Nş 250/2.

Tanıklar

(1) saķın saķalın boyadı “Saķını sakalını boyadı.” (ME 128/12)

(2) ol kim saşal boyar hevesi tüşti başıĝa / bolmaş saşal kara ni asıĝ çün aşardı baş “Sakalını boyama hevesine düşen kişinin saşı aĝardıktan sonra (yaşlanınca) sakalını boyamasına ne gerek vardır.” (NŞ, 250/2)

4.4. sakal bütür- ‘sakal bırakmak, sakal uzatmak’

Sakal üzerinde gerçekleştirilen fiilin dinî bir hükme tabi olduğunu düşünen âlimlerin çoğunluğu sakalı uzatmanın farz, bir tutamdan az kalacak şekilde kesmenin yahut tıraş etmenin haram olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakîhlerin bir kısmı ise sakalı bir tutam kadar uzatmanın sünnet olduğunu daha az kalacak şekilde kısaltmanın yahut tıraş etmenin ise (tenzîhen) mekruh olduğunu söylemişlerdir (Baysa, 2017: 275).

Kar. KB 1098.

Tanıklar

(1) yalınĝ yüzlüĝ erdim bütürdi / sakal kara kuzĝun erdim kuĝu kıldı çal “Tüysüzdüm sakal bitirdi; kuzgun gibi karaydım, kuĝu gibi ak yaptı.” (KB 1098)

4.6. sakal(ı) çık- / sakal çıkar- ‘sakalı çıkmak, sakalı uzamak’

Har. ME 6/6, 144/7, 149/6; Çaĝ. ÇGT 155/3, NŞ 664.

Tanıklar

(1) Tanrı oĝlanını saşal çıkardı oĝlan şa’rası öndi “Tanrı oĝlanın sakalını çıkardı (uzattı), oĝlanın saşı uzadı, büyüdü.” (ME 6/6)

(2) oĝlan bıyıkı kögerdi, saşalı çıkdı, çizıĝ çizdi “Oĝlanın bıyıĝı çıktı, sakalı çıktı, yazı yazmaya başladı.” (ME 144/7)

(3) hūb u şırınlıkıda bu emred / özi tevsen sözi açıĝ bolur / sonra melūn bolup saşal çıksa / anda hoş-hūy u mihrlıĝ bolur “İyi, güzel ve şirinlikte bu bıyıkları henüz çıkmamış genç, sert başlı açık sözlü olur; sonra lanetlenip sakalı çıktığında onda iyi huylu ve şefkatli olur.” (ÇGT 155/2-4)

(4) çü hūsnî vaktide ol ayĝa zār ‘aşık idim / körüp cihān ili yıĝlarlar irdi hālimĝa / saşal çıkarganıda terk kılmamam ‘ışkın / ulus küler hem anıĝ hem mining saşalımĝa “Güzellik vaktinde o ay gibi güzele karşı dermansız bir şekilde aşık idim, dünyada beni gören herkes halime ağlamaktaydı; sakalım çıktığı vakit

eğer (onun) aşkını terk etmeseydim, herkes hem onun hem benim sakalına gülerdi (bizimle alay ederlerdi)” (NŞ, 664)

4.7. sakal it- ‘sakal bırakmak, sakallanmak’

Çağ. YED 113/2.

Tanıklar

(1) vefā ‘aşıkğa kıl mağrūr bolma hüsn devriğa / felekni gerdişi köp sebze haţını saşal itmiş “Güzellik devrine (kanıp) gururlu bir tavır sergileyerek aşıkğa bağıllık göstermezlik etme, feleğin dönüşü çok fazla yeşillik (çimenlik) yolunu sakallandırmıştır.” (YED 113/2)

4.8. sakal(ını) kes- ‘sakal(ını) kesmek’

Âlimlerin hemen hemen hepsi sakal bırakmayı müminlerin ayırt edici özelliği ve dinî bir hüküm olarak kabul etmişler ve sakal kesmeyi haram kılmışlardır. İslamiyetin kabulünün ardından sakal bırakmayı sünnet addeden Türkler, sakala ayrı bir ehemmiyet vermiştir. Bahsi geçtiği üzere hem otorite hem de çeşitli biyolojik hususların bir simgesi olan sakalı kesme ve yolma bir ceza göstergesi olarak tarihî dönemlerde karşımıza çıkmaktadır. Bir ceza söylemi olarak sakal kesmenin hükmüyle ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Bozok, 2023.

Çağ. ŞT 93b/8.

Tanıklar

(1) Suvar, hūn ayağnıñ uçında saşalını kesip bir taşnı alıp başıkğa ve köksige urup barça yerini pāre pāre kılıp aytıp yığlay turur irdi. Ölgeniñde bolmadım. Bir ayak su bere bilmedim ve hizmetine yaramadım imdi seni bir yerde kıymak için turur men “Suvar, han(ın) ayağının ucunda sakalını kesip, bir taş alıp başına ve göğsüne vurarak her yerini parça parça edip söylenerek ağlıyordu “ölürken bulunamadım, bir bardak su veremedim ve hizmetinde bulunamadım, şimdi seni toprağa gömmek için buradayım.” (ŞT 93b/8-11)

4.9. sakal(ın) kırktır- ‘sakal(ını) kestirmek’

Çağ. MÜN 792b/18.

Tanıklar

(1) Erkân-ı devletiñizniñ saķalın kırķturmaķnıñ ķabāhatini eger mülāhaza ķılsañız şāyed tapķay siz kim ‘aceb iş vāķi’ boluptur. Kirek irdi kim şer‘ ri‘āyeti üķün özüñüz hem az ya köp kırķmasañız irdi tā aña ni yitkey kim ilinizniñ hem kırķturğay siz “Devletin ileri gelenlerinin sakalını kestirmenin kabahatini eğer düşünürseniz şayet bulursunuz ķünkü bu tuhaf bir iştir. Gerektir ki şeriat itibarı için kendiniz de az ya da çok kesmeseydiniz. Nitekim ona bir şey olduğunda halkınızın sakalını da kestireceksiniz.” (MÜN 729b/18-20)

4.10. sakal okşa- ‘sakal okşamak’

Kaşğarî, eserinde atasözünü sakak oħşar, sakal bıçar “sakalı okşayarak çeneyi keser (okşayarak ve hile yaparak sakalla oynar ve çeneyi keser)” biçiminde verse de düştüğü dipnotta atasözünün doğru kullanım şeklinin sakak bıçar, sakal oħşar olduğunu kaydetmiştir. Atasözünü, Arapların aynı anlama gelecek şekilde kullandığı yusirru ĥasuwwen fi:-irtığa:’in (köpük iķerken çorba iķmiş gibi sevinir.)” kullanımıyla da desteklemiştir. Bozok, atasözünde hainliğin dalkavukluk ile saklanabileceğı, yönetici ve bey konumunda olan kişilerin bu duruma dikkat etmesi gerektiğinin öğütlendiğini, kurnaz insanların başkalarına zarar verirken bunu kişiye fark ettirmemek adına türlü dalkavukluklara, hileye başvurabileceğinin anlatıldığını vurgulamıştır. Aynı zamanda Bozok, bu atasözünü kişiye iyi gibi görünen veya hoşuna giden bir durumun onun için hayati bir tehlike de oluşturabileceğı dolayısıyla iyi bir durumda dahi ihtiyatlı ve temkinli olmanın öneminden bahsetmiş, sakalın okşanması esnasında kişiden habersizce boynunun (boğazının) kesilebileceğinin de unutulmaması gerektiğini aktarmıştır (2023: 286-287).

Kar. DLT, CI/282.

Tanıklar

(1) saķaķ bıçar, sakal oħşar (DLT, CI/282)

4.11. sakal ön- ‘sakal(ı) çıkmak’

Kar. KB 3622.

Tanıklar

(1) kiçig erse umnur sakal öngüke / sakal önse umnur ürüng bolğuka “Küçükken insan sakal çıkmasını bekler; sakal çıkınca da beyaz olmasını bekler.” (KB 3622)

4.12. sakal(nı) reng it- ‘sakal(ını) boyamak, sakal(ının) rengini değiştirmek’

Çağ. FK 136/2.

Tanıklar

(1) şebabnıñ hevesidin saçalnı reng itme / açarsa sebze kökermek yana ni imkândur “Gençliğin hevesinden sakalının rengini değiştirme. Yeşil beyazlasa yeniden yeşermenin imkânı var mıdır?” (FK 136/2)

4.13. sakal(in) tut- ‘sakalını çekmek’

Kar. RKT 31/66a1; Kıp. KGT 282/8, 314/4, *saçalından tut-* KGT 282/8; Çağ. TEH 703b/14.

Tanıklar

(1) eren arığ örpeşür öçin kekin irteşür sakal tutup tartışur köksi ara ot tüter “Adamlar yaman kabarıyorlar, öcünü, hıncını almak için didişiyorlar; sakallarından tutup tartışıyorlar; herkesin göğsünde ateş yanıyor.” (DLT I/230)

(2) aydı ay meniñ anam oğlı tutmağıl saçalımnı ap yme başımnı “Ey benim anamın oğlu (kardeşim) sakalımı çekme başımı yeme, diye söyledi.” (TIEM73 233r/2-3)

(3) aydı/ ey anam oğlı, tutmağıl saçalımnı hem başımnı “Ey anamın oğlu (kardeşim) sakalımı ve başımı çekme, diye söyledi.” (RKT 31/66a1)

(4) Fir‘avn kıoynığa alğaç ilig urup anıñ saçalın tutup tartıp niçe kıılın üzüp fir‘avn gâzâb kııldı “Firavun, göğsüne aldığında elini vurup onun sakalını tutup çekerek kıllarının çoğunu yüzünden kopardı. Bunun üzerine Firavun öfkelendi.” (TEH 703b/14)

4.14. (saç) sakal ürüñ bol- ‘saçı sakalı ağarmak’

Kar. KB 1103, 3623.

Tanıklar

(1) ürüng boldı erse kara saç sakal / anunğu busuğçı ölümke tükel “Kara saç ve sakal ağarınca, pusuda yatan ölüme iyice hazırlanmak gerek.” (KB 1103)

(2) sakaling ürüng bolsa keldi ölüm / ölümke asiğ kılmaz ok ya tolum “Sakalın beyazlaşınca ölümün geldi demektir; ok yay, silâh ölüme karşı fayda etmez.” (KB 3623).

4.15. sakal üvşet- ‘sakalı parmaklarla aralamak’

Har. MM 297.

Tanıklar

(1) katıp suw burunğa mesh étmek kulak saçal üvşetmek barmaq aralamak üçünçi yumaklık yunur yer kamuğ yunuğ buzmağay bil bu sünnet komak “Burna su çekmek, kulağı meshetmek, sakalı parmaklarla aralamak ve ıslak elle sıvazlamak, yıkanması gereken her yeri üç kez yıkamaktır. Bu sünnetlerin eksik olması abdesti bozmaz.” (MM 296-299).

4.16. sakal(ını) yol- ‘(birinin) sakalını yolmak, sakal(ını) kesmek’

Yorulmaz Kahve, hikmetlerde geçen *sakal yolmak* ifadesinin hem çok çabalamak hem de tasavvuf sembollerinden biri olan İntisâb, intisâb (yeniden doğuş), (saç, kirpik, sakal ve bıyığı tıraş etmek) anlamına gelecek şekilde kullanıldığını beyan etmiş; sakal yolmak ifadesinin metaforik açıdan aşağı yönelimli olduğunu söylemiştir (2022: 72).

Har. *sakal(ını) yol*- NF 80/9, 81/13; Çağ. ÇGT 209/2, ŞHD 188b/5.

Tanıklar

(1) kaçan maña düşünâm kıldı erse, mên anı bed-nâm kıldım. yaqamnı yırttı erse, saçalını yoldum “Bana kötü söz söylediği vakit ben onu suçladım. Yakamı (gömleğimi) yırtınca (ben de onun) sakalını yoldum.” (ÇGT 209/1-2)

(2) ‘anğānıñ yünini yüklep ay Serā kılğıl sanaç / yoluban kalın saçalın sin Benāyī kıl sanaç “Ey Sera, ankanın tüyünü yükleyip çuval yap. Benayi, sen de kalın sakalını yolarak çuval yap.” (ŞHD 188b/4-5)

(3) ... başlarını açtılar şakallarını yuldılar erse... “... Başlarını açtılar, sakallarını yoldular (kestiler)...” (NF 80/9)

(4) Peyğambar ‘as bakar, bıyıkların kesmedin tururlar taķı şakallarını yulup tururlar “Peygamber (a.s.) bakar ki bıyıkların kesmemişler ancak sakallarını kesmişler.” (NF 81/13)

4.17. sakal yülü- ‘sakal kesmek’

Uyg. ShōAv 125, 148-149; Kıp. KFT 211a/36; Çağ. KE 230v/5.

Tanıklar

(1) sakınçımız teginür ulug yarlıkançuçı köñüllüg t(e)ñrim, saaçımızı sakalımızı yülutip tüşürüp, sanğați kraża yaksınıp toyın törüsünde turup, sapılı teginçülük bursañ kuvragıñıñ sanıña tep “Bu yüzden, saçlarımızı ve sakallarımızı tıraş etmek ve bırakmak, Samghati cübbesini giymek, manastır yasına göre yaşamak ve manastır topluluğunun üye sayısına dâhil olmak bizim alçakgönüllü düşüncemizdir, ey en merhametli Tanrımız!” (ShōAv 124-127)

(2) ne üçün yülutip saçınızlarını sakalınızlarını, negülük kedtiñizler boduglug tonug, negü turur olarnıñ işleri küdökleri, neñ inçip tıdılmadın sözleñler tep “Neden saçlarınızı ve sakallarınızı kestiniz? Neden boyalı keşiş giysileri giydiniz? Bunların işleri nasıl? Hiçbir şekilde mani olmadan anlatın!” (ShōAv 148-151)

(3) Saç kesmekte kışās yokdur. Dañı saç yolmağda dañı bıyık yülümekde dañı saķal yülümekde kışās yoğdur “Saç kesmekte kısas yoktur. Saç yolmakta, bıyık kesmekte ve sakal kesmekte de kısas yoktur.” (KFT 211a/33-37)

(4) Resül ‘as bunları kördi, saķalların yülitmiş, mıyıkları bar. Nelük mundağ kıldınız tedi. Aydılar: Teñrimiz Kistrā mundağ buyurdu. Resul ‘as yarlıkadı: Bizge Teñrimiz mıyık kesgil, saķalını koğğıl tep buyurdu “Resül (a.s.) bunları, sakallarını kazıtmış, ancak bıyıkların bırakmış halde gördü. Neden böyle yaptınız diye sordu. Tanrımız Kistrâ böyle emretti, diye cevapladılar. Resül (a.s.) buyurdu: Tanrımız bize bıyığı kes, ama sakalı bırak diye buyurdu.” (KE 230v/3-5)

5. Sakal İle İlgili Deyim ve Atasözleri

5.1. sakalıya kül- ‘yüzüne gülmek, gönlünü hoş etmek’

Sakalina gülmek/sakalıya kül- tabiri cemiyetin beklentilerine uygun davranmayan yaşlı bir kimsenin gülünç ve utanılacak bir duruma düşmesini ifade etmektedir (Günaydın, 2017: 525). (*Birinin*) *sakalina gülmek* deyimini günümüzde “ciddi gibi görünen sözlerle alay etmek” (URL-11) anlamına gelecek şekilde kullanılmaya devam etmektedir.

Çağ. TMA 727b/25, FK 728/2, NŞ 316/1, 664.

Tanıklar

(1) *karığa tevbe vü takvî kirek ve ger bu hıref / özini yığmasa hoştur sakalıya külmek* “Yaşlıya tövbe ve takva gereklidir eger bu sanatlar ona çeki düzen vermezse (ona engel olmazsa) gönlünü hoş etmek iyidir.” (FK 728/2)

(2) *niçe kün sakalıya kim küldü çarh / ecel ilgidin barçasın yoldı çarh* “Birçok gün felek gönlünü hoş etti, felek ecelin elinden hepsini çekip kopardı.” (TMA 727b/25)

(3) *ol ki kâfur bolup müşgi kıılır ra‘nâlık / aķ sakalıya küler halk zihî rüsvâlık* “O miski ki ıtırlı madde olup güzel, lâtif, hoş görünüş elde eder. Halk, rezilliğe, aksakalına güler, ne hoş!).” (NŞ 316/1)

(4) *çü hüsni vaktide ol ayga zâr ‘aşık idim / körüp cihân ili yığlarlar irdi hâlimğa / saķal çıkarğanıda terk kıılmasam ‘ışkın / ulus küler hem anıng hem mining saķalımğa* “Güzellik vaktinde o ay gibi güzele karşı dermansız bir şekilde aşık idim, dünyada beni gören herkes halime ağlamaktaydı; sakalım çıktığı vakit eğer (onun) aşkını terk etmeseydim, herkes hem onun hem benim sakalıma gülerdi (bizimle alay ederlerdi)” (NŞ, 664)

5.2. sakal tut- ‘(birini) minnet altında bırakmak’

Güner, Karahanlı Türkçesinde deyimleşmiş birleşik fiillerden bahsettiği bir çalışmasında *sakal tut-* deyimini “kendine borçlu duruma düşürmek, minnet altında bırakmak” anlamına gelecek şekilde açıklamıştır (2016: 114).

Kar. KB 4277.

Tanıklar

(1) yağığ kul kılayın tise sen tükel / töküp ıd saw altun sunup tut saçal
“Düşmanı tümüyle kendine kul etmek istiyorsan, som altın dökerek minnet
altında bırak.” (KB 4277)

Sonuç

İslamiyetin kabul edilmesinden önceki dönemlerde sakallarını kesip bıyıklarını muhafaza eden Türkler, İslamiyetin kabulünün ardından bıyıklarını kesseler de sünnet sayılması nedeniyle sakallarını muhafaza etmeye gayret etmişlerdir. Hatta Hz. Peygamber’in saç ve sakalı muhafaza edilerek kuşaktan kuşağa aktarılmış; Müslümanlar tarafından Hz. Peygamber’e beslenen derin sevginin belirtisi olarak görülen sakal-ı şerif ziyaretleri gelenek hâline gelmiştir. *Sakal*, İslamiyetten önceki yahut İslamiyetten sonraki toplumlarda şekli, rengi, uzunluğu kısalığı, gürlüğü, seyrekliği bakımından hem belli bir statünün göstergesi hem de bir cezalandırma/ödüllendirme yöntemi olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu bilgilerden yola çıkılarak eldeki çalışma 5 başlığa ayrılmış, ilk başlıkta “kelime etimolojisi” hakkında bilgi verilerek 3 farklı görüşten bahsedilmiştir. Bu görüşler sırasıyla şöyledir:

I. Görüş kelimenin kökeninin **sakā-* biçiminde olduğu ve buna eklenen fiilden isim yapım eki olan -l ekiyle sakal formunu aldığıdır.

II. Görüş kelimenin kökeninin *sak* biçiminde olduğu ve buna eklenen isimden isim yapım eki olan +al ekiyle sözcüğün *sakal* formunu aldığıdır.

III. Görüş ise, WOT yazarlarından Berta (2011) tarafından dile getirilen **sak-*ga al+ı ibaresidir ve kelimeye dair köken görüşümüz bu etimoloji önerisidir.

Etimolojik görüşün ardından sırasıyla “sakal”, “sakal türleri”, “sakal fiilleri” ve son olarak “sakal ile ilgili deyim ve atasözleri” verilmiştir. Eserlerin taranması yoluyla elde edilen tanıklar, günümüz Türkçesine tercüme yapılarak konuyla alakalı başlığın altında sunulmuştur. “Sakal türleri” olarak; *sakalsız* ‘sakalsız, tıraşlı’ *sakallı* ‘sakallı’, *ak sakal(lı)* ‘saçı sakalı ağarmış, kocalmış’, *çal* ‘hem beyaz hem kara olan (sakal)’, *kaba sakal/kalın sakal* ‘kaba sakal’, *kara sakal* ‘siyah sakal’, *kökçin sakal* ‘gök sakal’, *sarı sakal* ‘sarı sakal’, *şütük sakal* ‘köse sakal’, *teke sakal* ‘teke sakallı, köse adam’, *ulu sakal(lı)* ‘büyük sakallı’, *uzun sakal* ‘uzun sakal’ olmak üzere

12; “sakal fiilleri” olarak; (saç) *sakal(ı) akar-/akart-* ‘(saç) sakal ağarmak/ağartmak’, *sakalina ak düş-* ‘sakalina ak düşmek, yaşlanmak’, *sakal bol-* ‘sakallanmak, sakalı çıkmak’, (saç) *sakal boya-* ‘(saç) sakal boyamak’, *sakal bütür-* ‘sakal bırakmak, sakal uzatmak’, *sakal(ı) çık-* / *sakal çıkar-* ‘sakalı çıkmak, sakalı uzamak’, *sakal it-* ‘sakal bırakmak, sakallanmak’, *sakal(ını) kes-* ‘sakal(ını) kesmek’, *sakal(ın) kırktır-* ‘sakal(ını) kestirmek’, *sakal okşa-* ‘sakal okşamak’, *sakal ön-* ‘sakal(ı) çıkmak’, *sakal(nı) reng it-* ‘sakal(ını) boyamak, sakal(ının) rengini değiştirmek’, *sakal(ın) tut-* ‘sakalını çekmek’, (saç) *sakal ürün bol-* ‘saç sakalı ağarmak’, *sakal üvşet-* ‘sakalı parmaklarla aralamak’, *sakal(ını) yol-* ‘(birinin) sakalını yolmak, sakal(ını) kesmek’, *sakal yülü-* ‘sakal kesmek’ olmak üzere 17; “sakal ile ilgili deyim ve atasözleri” olarak ise *sakalıga kül-* ‘yüzüne gülmek, gönlünü hoş etmek’ ve *sakal tut-* ‘kendine borçlu duruma düşürmek, minnet altında bırakmak’ olmak üzere 2 ifade madde başı alınarak toplamda 31 ifade incelenmiştir. Çalışma neticesinde sakalın etimolojik kökeni, kültürel açıdan önemi ve de dilsel yönden kullanım zenginliği ortaya konmuştur.

Kısaltmalar

a.s.	aleyhisselâm.
Ar.	Arapça.
bk.	bakınız.
Çağ.	Çağatay Türkçesi.
Çin.	Çince.
Ed.	Editör(ler).
et al.	ve diğerleri.
Far.	Farsça.
Har.	Harezmi Türkçesi.
Haz.	Hazırlayan.
Kar.	Karahanlı Türkçesi.
Kıp.	Kıpçak Türkçesi.
Mo.	Moğolca.
OT.	Orta Türkçe.

Skr.	Sanskritçe.
TDK	Türk Dil Kurumu.
Tib.	Tibetçe.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi.

Kaynakça

Abik, A. D. (1993). *'Alī Şīr Nevāyī'nin Risaleleri Tārīḥ-i Enbiyā ve Ḥukemā, Tārīḥ-i Mülūk-ı 'Acem, Münşeāt*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ TMA, MÜN, TEH)

Adilov, M. (2017). Kazak Türkçesi Deyimlerinde Yer Alan Arkaik Sözcüklerin Türkiye Türkçesi Yardımıyla Açıklanması Üzerine. 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı I (02-03 Aralık 2017) (pp. 31-42). İstanbul.

Agar, M. E. (1989). *Kitābu Fi'l-Fıkh Bi-Lisāni't-Türki (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ KFT)

Arat, R. R. (1930). Zur Heilkunde der Uiguren. [I]. Berlin. (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 24. 452-473.) (→ Heilk I)

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: TDK Yayınları. (→ KB)

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*. Ankara: TTK Basımevi. (→ KB)

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: Index*. Haz. Eraslan, K. et al. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. (→ KB)

Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları. (→ CC)

Ata, A. (1997). *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kıyasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I: (Giriş-Metin-Tıpkıbasım). II. (Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları. (→ KE)

Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları. (→ RKT)

Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yayınları. (→ TZ)

Atalay, B. (1985-1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-IV*. Ankara: TDK Yayınları. (→ DLT)

Aydemir, A. (2012). Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgati't Türk'e Göre 'Saç-Sakal' Kültürü Üzerine. *Turkish Studies*, 7 (3), 329-350.

Baysa, H. (2017). Sakal Uzatma ve Bıyık Kısaltmanın Hükümüne İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (14), 273-289.

Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ ÇGT)

Bläsing, U. (2010). Ordu'daki Çal Kiraz ile Kaşgari'nin Çal Qoy'u Türkçenin Söz ve Kültür Tarihine 'Renkli' Bir Gezinti. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 35-74.

Bozok, E. (2023). Türk Kültüründe Bir Ceza Söylemi Olarak Sakal Kesmek İfadesi. In Şavk, Ü. Ç. et al. (Eds.), *Cumhuriyetin Yüzyüncü Yılında Süer Eker Çağdaş Türkolojinin İzinde* (pp. 277-290). Ankara: Grafiker Yayınları.

Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al Kāšgarīs Dīvān luḡāt at-Turk*. Leipzig: Otto Harrassowitz.

Budagov, L. (1869-1971). *Sravnitelnyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy I-II*. Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Caferoğlu, A. (1931). *Abu Hayyan Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Etrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası. (→ Kİ)

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Prethirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Demirci, S. (2014). Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka/Maçka Kazâsı Müslim Nüfus Defteri Örneği. *JHS History Studies*, 6 (3), 119-145.

Derleme Türkçesi Sözlüğü (1993). I-XI. Ankara: TDK Yayınları. (→ DS)

Doerfer, Gerhard (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit III, Türkische Elemente im Neupersischen: ğim bis kâf*. Wiesbaden. (→ TMEN)

Düzlü, Ö. (2020). Ferman Padişahındır: III. Ahmed'in Sakal Fermanına Dair Bir Tarih Manzumesi. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi*, 6 (13), 345-358.

Eckmann, J. (2014). *Maḥmūd bin 'Alī, Nehcü'l-Ferādīs, Uştmaḥlarını Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. Haz. Zülfikar, H. & Tezcan, S. A. Ata (Dizin-Sözlük), Ankara: TDK Yayınları. (→ NF)

Efendioğlu, S. (2021). *Mevlânâ Lutfi Gül u Nevrûz (Dil İncelemesi-Metin ve Aktarma-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları. (→ GN)

Emren, H. & Güneş, M. (2023). Karahisar-i Sahib Sancağı, Han- Barçın, Sandıklı Kazalarındaki Aşiretlere Ait 1721 Numaralı Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi (H.1256/M.1840-1841). *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 5 (1), 1-24.

Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (→ ÇFK)

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. (2. Baskı). Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Erol, Ç. (2007). *Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary I-II*. (2. baskı). China: Shanghai.

Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları. (→ TDES)

Günaydın, A. (2017). *Ali Şîr Nevâyî'nin Dîvânlarında İnsan Görünümleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Güner, G. (2016). Karahanlı Türkçesinde Deyimleşmiş Birleşik Fiiller. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 2 (2), 81-130.

Gülsevin, G. (2004). Ağız Tartışmalarında Ses Özelliklerinin Sınıflandırılması Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağzı Örneği. *İlmi Araştırmalar*, 18, 31-44.

İsi, H. (2022). *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar (Tematik ve Dilsel İnceleme)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Kaçalin, M. S. (2011). *Niyāzi, Nevayî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El Lüğātu'n-Nevā'iyye ve'l İştihādātu'l-Çağatā'iyye*. Ankara: TDK Yayınları. (→ ALK)

Kanar, M. (2001). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Deniz Kitapevi.

Kaplan, M. (2021). Klasik Türk Şiirinde Yaşlılık Algısı. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, 11, 217-252.

Karagözlü, S. (2018). İbnü Mühenna Lüğati'nin Türkçe ve Moğolca Kısımındaki Ortak Kelimeler Üzerine. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (70), 309-328.

Karaörs, M. (2006). 'Alî Şîr Nevâyî Nevâdirü'ş-Şebâb. Ankara: TDK Yayınları. (→NŞ)

Karamanlıoğlu, A. F. (1978). *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. (→ KGT)

Karamanlıoğlu, A. F. (2006). *Şeyh Şereh Hâce Mu'înu'l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Beşir Kitabevi. (→ MM)

Karasoy, Y. (1989). *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (→ ŞHD)

Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l Kulüb (Metin-Gramer-Dizin)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ MK)

Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.

Kaya, Ö. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî: Fevâ'idü'l Kiber*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ FK)

Koçak, A. N. & Usta Demirlikan, Y. (2015). Mit-Rituel Dünyasında 'Teke'. In *I. Teke Yöresi Sempozyumu (04-06 Mart 2015) Bildiriler Kitabı I* (pp. 345-352). Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Teke Yöresi Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Koçkar, T. (2008). Karaçay - Malkarlılarda Oynanan İmece Oyunu "Teke - Aksakal". In *Halk Kültürü'nde Tiyatro Uluslararası Sempozyumu (25 - 27 Aralık 2008) Bildiriler Kitabı* (pp. 1-9). İstanbul: MOTİF Vakfı, Yeditepe Üniversitesi.

Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM73 1v-235v/2) (Giriş-Metin-İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ TİEM73)

Monier-Williams, S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford. (→ MW)

Muhammed Mehdi Hân (1960). *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language*. Clauson, Sir G. (Ed.). London. (→ Sang)

Mustafa b. Mustafa (2010). *Bir Osmanlı Bürokratinin Uzakdoğu Seyahati*. Haz. Uçar, A. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Müller, F. W. K. (1922). *Uigurica III: Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin. (→ Uigurica III)

Özdemir, S. D. (2019). *Türk Halk Anlatılarında Dev Motifi*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığ. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Paşaoğlu, D. D. (2016). 19. Yüzyıl Nogay Muhacirlerine Ait Nüfus Defterleri. *JHS History Studies*, 8 (1), 111-135.

Pavet de Courteille, A. (1870). *El-Lügatü'l Nevāiyye ve'l-İstişhādātü'l-Çağatāiyye, Dictionnaire Turc Oriental*. Paris. MDCCCLXX (→ DTO)

Poppe, N. N. (2017). *Mukaddimetü'l Edeb -Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü-Zemahşerî*. Çev. Kaçalın, M. S. (Gözden Geçirilmiş 2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Radloff, W. (1893-1899). *Versuch eines Wörterbuchs der Türk Dialecte (Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy)*. T. I 1893, T. II 1899. St. Petersburg (→ OSTN)

Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ FKaç)

Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkisprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae. (→ VEWT)

Róna-Tas, A. & Berta Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (→ WOT)

Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ HKT)

Sevortyan E. V. (1974-1997). *Etimologičesky Slovar' Tyurkskih Yazıkov* (I. 1974, II. 1978, III. 1980, IV. 1989, V. 1997). *Obşçetyurkskie i meztyurkskie osnovy na glasnye*. Moskva: Izdatelstvo Nauka. (→ ЭСТЯ)

Shōgaito, M. (1988). Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas. In Laut, J. P. & Röhrborn, K. (Eds.), *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung* (pp. 56-99, 107-119). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (→ ShōAv)

Soothill, W. E. & Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner ve Co. Ltd. (→ SH).

Starostin, S. et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*. Leiden; Boston: Brill.

Şen, M. (1993). *Zahîrüddîn Muhammed Bâbur. Bâburname: Giriş, Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri), Açıklamalı Dizin*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ BN)

Şen, M. (2004). Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü. In Naskali, E. G. (Ed.), *Saç Kitabı* (pp. 12-44). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. İstanbul: Mihrân Matbaası. (→ ŞSL)

Taymas, A. B. (1988). *İbni-Mühenâ Lûgati*. Ankara: TDK Yayınları. (→ İML)

Tekin, T. (1967). “Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through ‘arūd’”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20 (2), 151-170.

Toker, İ. (2009). Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (2), 93-112.

Toparlı, R. et al. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yayınları. (→ TAM)

Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: TDK Yayınları. (→ İM)

Toparlı, R. (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lûgati't Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları. (→ DM)

Topgül, M. E. (2018). Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: “Saç-Sakalını da Boyardı!”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (1), 87-116.

Türkay, K. (1988). *Bedâyi'u'l-Vasâf (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). (→ BV)

Türkçe Sözlük (1998). Haz. Parlatır, İ. et al. (9. Baskı). Ankara: TTK Basımevi.

Uçar, E. (2017). Sir Gerard Clauson'un Sözlüğündeki 'Muhtemel Etimolojiler' Üzerine. *JOTS*, 1 (2), 74-90.

Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yorulmaz Kahve, M. (2022). Dîvân-ı Hikmet'te Organ Adlarının Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkologia*, 111, 66-92.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuirischen, (Altuirisch-Deutsch-Türkisch)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).

Yıldız, A. (2020). Kültürel Bir Gösterge Olarak Renk Sembolizmi ve Beyaz'ın Kültürel İşlevleri. *Türk Ekini Dergisi*, 6, 37-49.

Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhmmmed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK Yayınları (→ ME)

Yüksel, H. (2018). Tarihî Kayıtlarla Doğuda Toplumsal ve Dinsel Bir Ritüel Olarak Tıraş. *Millî Folklor*, 119, 86-99.

Elektronik Kaynaklar

URL-1 Yelü Chucai (https://tr.wikipedia.org/wiki/Yel%C3%BC_Chucai, erişim tarihi: 08.07.2023)

URL-2 Şekil 3 Yelü Chucai (<https://www.britannica.com/biography/Yelu-Chucai>, erişim tarihi: 08.07.2023)

URL-3 Şavaripa (<https://www.wisdomlib.org/definition/shavaripa>, erişim tarihi: 09.07.2023)

URL-4 Şekil 4 Nāropā
(<http://www.tamqui.com/mediawiki/images/6/61/Naropa.jpg>, erişim tarihi: 09.07.2023)

URL-5 Şekil 3 Şavaripa (<https://commons.tsadra.org/index.php/%C5%9Aavaripa>, erişim tarihi: 09.07.2023)

URL-6 Şekil 4 Brahmā (<https://www.museidigenova.it/en/brama>, erişim tarihi: 08.07.2023)

URL-7 Tâhâ 20/94, Diyanet Vakfı Meali (<https://www.kuranvemeali.com/tahasuresi/94-ayeti-meali>, erişim tarihi: 08.07.2023)

URL-8 Hatiboğlu, V. (1974). Türkçedeki Eklerin Kökeni. *Türk Dili*, 29 (268) (<https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/2.php>, erişim tarihi: 08.07.2023)

URL-9 lihye (<https://cudi.cagdassozluk.com/osmanlica-sozluk-madde-31210.html>, erişim tarihi: 08.07.2023)

URL-10 du-müy (<https://osmanlica.ihya.org/du-muy-nedir-ne-demek.html>, erişim tarihi: 09.07.2023).

URL-11 (birinin) sakalina gülmek (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 13.08.2023).